

UTICAJ MEĐUGRUPNIH EMOCIJA NA POMIRENJE

The Impact of Intergroup Emotions on Reconciliation

APSTRAKT: *Emocije doživljene „u ime“ grupa kojima pripadamo imaju potencijal da izgrade bolje međugrupne odnose, ali i da rasplamsaju konflikt između sukobljenih strana. Ovaj potencijal proizilazi iz motivacione snage koju svaka emocija ima, tj. iz ponašanja na koje ona navodi. Na žalost, on je često zloupotrebljavan u dnevnoj politici, pa nisu retke situacije u kojima politički moćnici svoju grupu karakterišu kao žrtvu, dok protivnika nazivaju zlim. Posledica ovakvih etiketiranja jeste stvaranje emocionalne klime u kojoj dominiraju emocije poput besa, straha i mržnje – emocija koje pojačavaju antagonizam i spremnost na konfrontaciju. Razlog povezanosti međugrupnih odnosa i lično proživljenih emocija, kao različitih nivoa analize, jeste razmišljanje u kategorijama: iako je pojedinac taj koji oseća, njegovo osećanje proizilazi iz poistovećivanja sa grupom, tj. iz razumevanja njenog prototipskog člana – kako se pravi pripadnik grupe oseća. Teorijska osnova međugrupnih emocija, empirijski nalazi o njihovom uticaju na konflikte, modeli emocionalne regulacije u cilju pomirenja, kao i ukazivanje na faktore koji moderiraju uticaj međugrupnih emocija predstavljaju predmet ovog rada.*

KLJUČNE REČI: *socijalni identitet, međugrupne emocije, razrešenje konflikta.*

ABSTRACT: *In this article, the author is illustrating the importance of emotions in establishing better intergroup relations. Specifically, intergroup emotions (based on the individual's identification with the group) have the potential to end, but also to stimulate intergroup conflict. The first part of the article is focused on theoretical foundations of intergroup emotions. In the second part of the article, specific conflict-related emotions are examined, followed by illustrations of emotional regulation models regarding facilitation of intergroup reconciliation. In the end, broader factors that influence intergroup emotions are taken into consideration, with an emphasis on consequences regarding political action.*

KEYWORDS: *social identity, intergroup emotions, conflict resolution.*

Odnos pojedinca i grupe – socijalni identitet i međugrupne emocije

Zbog čega navijači osećaju tugu zbog poraza njihovog kluba? Zašto se ljudi raduju kada njihova politička stranka pobedi na izborima? Ova pitanja postaju zanimljivija ukoliko se uvaži činjenica da, u najvećem broju slučajeva, pojedinac nema nikakvu direktnu vezu sa sudbinom grupe (a time ni lični interes). Uzmimo za primer emocije koje osoba doživljava u vezi istorije svoje nacije. Ona može osećati bes prema „protivničkoj“ naciji iako je u pitanju nedelo iz daleke prošlosti, koje nema nikakav konkretan uticaj ni na aktuelno društvo, ni na osobu koja oseća bes. Psiholozi već duže vremena ukazuju na ove pravilnosti i smatraju da se potencijalni odgovor na ova pitanja nalazi u identifikaciji pojedinca sa grupom.

Naime, pojedinčeva slika o sebi može biti rezultat veće ili manje obuhvatnosti atributa korišćenih pri opisu. Na primer, pojedinac sebe može opisivati na ličnom, interpersonalnom ili grupnom, tj. kolektivnom nivou. Ovi nivoi imaju različite osnove – dok lični nivo podrazumeva opis u stabilnim osobinama tj. crtama, a interpersonalni nivo u ulogama koje pojedinac obavlja, kolektivni nivo podrazumeva definisanje sebe kroz prototipskog člana (Brewer & Gardner, 1996). Nivoi opisa nisu nezavisni, jer se slika o sebi kao jedno ili drugo menja u zavisnosti od situacije (Allen, Wilder & Atkinson, 1983).

Varijabilnost u samodefinisanju se nalazi u osnovi teorije samokategorizacije (Turner, Hogg, Oakes, Reicher & Wetherell, 1987). Po njoj, slika o sebi varira na kontinuumu socijalnog i individualnog identiteta – opisa kroz socijalne kategorije ili jedinstvene osobine (Turner, 1982). Doživljaj sebe kao jedinstvenog pojedinca ili člana grupe sa manje ili više prototipskim osobinama pripadnika se posmatra kao rezultat kognitivnog procesa kategorizacije (Turner & Reynolds, 2011). Kada ljudi sebe definišu kao pojedince, pažnju usmeravaju ka jedinstvenim osobinama koje ih razlikuju od drugih ljudi. Međutim, kada se samokarakterizuju obuhvatnije, kroz socijalne kategorije, težnja je usmerena u pravcu „depersonalizacije“ – sebe vide kao slične drugim članovima grupe (Haslam, Oakes, Reynolds & Turner, 1999). Drugim rečima, atributi grupe bivaju internalizovani, te akcije preduzete od strane grupe bivaju emotivno „nabijene“, tj. doživljene kao lično značajne (Smith, 1993), pri čemu se individualne razlike između članova odnose prevashodno na vrstu i snagu doživljenih emocija. Pojednostavljeno, ljudi *kao da* ne misle ili osećaju kao jedinstvene individue. Njihovo funkcionisanje u skladu sa prototipom člana grupe (tzv. auto/heterostereotipizacija u pravcu konsenzusa ponašanja) je dominantna karakteristika njihovog ponašanja u stepenu u kom su se identifikovali sa grupom.

Važna pretpostavka teorije samokategorizacije jeste da priroda međugrupnih odnosa može imati direktne posledice na način na koji pojedinac stvara sliku o sebi. Implikacije ovog situacionog determinizma su naročito vidljive tokom konflikta, gde pretnja provocira identifikaciju sa prototipom grupe i antagonizaciju strana. Uprošćeno, svaki član sopstvene grupe se posmatra kao „Ja“, te ono što se dogodilo njemu, dogodilo se i meni (Lickel, Miller, Stenstrom,

Denson & Schmader, 2006). U ekstremnim slučajevima, kod pojedinca dolazi do „stapanja“ ličnog i socijalnog identiteta (lični i socijalni identitet su funkcionalno ekvivalentni), koje izaziva spremnost da se bori i pogine za sopstvenu grupu (Swann Jr, Gómez, Seyle, Morales & Huici, 2009). Posledica ovakve kategorizacije jeste snažan psihički naboj međugrupnih odnosa, gde emocije predstavljaju jedan od faktora koji omogućavaju pojedincu da razume šta se zbiva, da zauzme odgovarajući stav i da se ponaša u cilju dobrobiti grupe.

Bazirajući se na odnosu između ličnog i socijalnog identiteta, a naročito na teoriji samokategorizacije, teorija međugrupnih emocija (Ray, Mackie & Smith, 2014) precizira način na koji pojedinac može da doživi osećanja „u ime“ grupe. Po njoj, međugrupne emocije su osećanja koja dolaze iz osobinog definisanja sebe kao pripadnika grupe. Takođe, ova teorija naglašava da se emocije baziraju na proceni značaja određene informacije, stimulusa ili situacije (npr. tuga se javlja usled procene određenih posledica kao gubitka za osobu). Kada je identitet socijalno definisan, događaji se procenjuju kroz njihov značaj za grupu kojoj osoba pripada. Primer međugrupnih emocija su radost i ponos koju navijači osećaju kada njihov klub pobjedi. Iako nisu imali nikakvog učešća u pobjedi, niti ona direktno utiče na njih, navijači osećaju ove emocije usled identifikacije sa klubom. U tim situacijama je lako zapaziti da se govori kako smo „mi“ pobjedili, tj. da ne postoji granica između grupe (kluba) i pojedinca, tj. navijača.

Teorija međugrupnih emocija ukazuje na sličnosti između procene značaja situacije na osnovu individualnog i socijalnog poimanja sebe, tj. na sličnosti u mehanizmu javljanja individualnih i međugrupnih emocija (smatra se da se, fenomenološki, emocije doživljene „u ime“ grupe i sebe ne razlikuju). Takođe, emocije se definišu kao motivatorska, tj. pokretačka snaga – određena emocija dovodi do specifičnog ponašanja. Imajući u vidu da je emocija rezultat procene, ne postoji mogućnost da različito tumačenje situacije dovede do iste emocije jer promena procene znači pojavu druge emocije koja vodi drugačijem ponašanju.

Treba napomenuti da značaj emocija za grupno ponašanje nije originalni doprinos teorije međugrupnih emocija. Na primer, Bar-Tal (2001) ukazuje kako emocija, kao intrapsihički fenomen, postaje društvena realnost koja utiče na političke akcije. On navodi nekoliko karakteristika tzv. kolektivne emocionalne orijentacije: veliki broj članova društva doživljava određenu emociju; postoji snažna prisutnost ove emocije u javnom diskursu; uverenja koja stoje u njenoj osnovi su homogena u okviru društva; kulturalni proizvodi (knjige, ceremonije itd.), sistem obrazovanja i kolektivna sećanja održavaju ovu emociju i njenu kognitivnu osnovu; značajan deo donošenja odluka u domenu politike i funkcionisanja društvenih institucija čine upravo uverenja koja stoje u osnovi emocije i slično. Međutim, značaj teorije međugrupnih emocija je u tome što sistematski povezuje različite nivoe analize – međugrupne fenomene poput konflikta i intrapsihičke fenomene kao što su doživljene emocije, kroz obuhvatno definisanu sliku o sebi, tj. socijalni identitet.

Na ovom mestu je potrebno naglasiti da emocija doživljena „u ime“ grupe nije isto što i dominantna emocionalna klima grupe. Međugrupne emocije se zasnivaju na proceni značaja situacije za socijalno definisanu sliku o sebi. S druge strane, socijalne kategorije (npr. Srbin/Srpkinja) su deljene sa ostalim

članovima. U stepenu u kome je definisanje sebe kroz socijalne kategorije i razumevanje određenih situacija slično između članova, međugrupne emocije će biti homogenije. Međugrupne emocije nisu zajedničke zato što je neophodno prisustvo drugih članova socijalne kategorije ili što se njihovo javljanje može desiti izvan domena pojedinčeve procene situacije – međugrupna emocija je zajednička u stepenu u kom postoji njena homogenost između članova grupe. Samim tim, međugrupne emocije mogu biti i deljene (zasnovane na neposrednom opažanju emocionalnog stanja drugih članova) i kolektivne, tj. zasnovane na širim normativnim obrascima grupe (Szanto, 2015). Na primer, međugrupna emocija radosti navijača zbog pobede njihovog tima i međugrupni ponos koji srednjoškolac oseća prilikom učenja o značajnoj istorijskoj pobedi svoje nacije se razlikuju u tome što su navijači direktno usmereni jedni na druge, dok u potonjem slučaju ne postoji mogućnost neposredne koordinacije emocionalnih doživljaja svih učenika jedne nacije koji prolaze kroz datu lekciju. Međutim, njihova zasnovanost na identifikaciji sa grupom je ono što ih čini međugrupnim emocijama – obe se doživljavaju kao *svoje* usled poistovećivanja sa prototipom grupe koji *treba* da se oseća na određeni način.

Iako ne postoji mogućnost na osnovu koga se može suditi o tačnosti onog što osoba oseća, međugrupne emocije zapravo podstiču konsenzus doživljaja. Razlog tome je što se različito definisanje sebe kroz socijalne kategorije i razumevanje određenih situacija doživljava kao neprijatno stanje koje pojedinac želi da izbegne, jer je umanjen stepen auto/heterostereotipizacije sa prototipom grupe (Hogg, 2007). Najjednostavnije rešenje jeste da uskladi svoju procenu sa ostalim članovima. Ipak, ukoliko su razlike nepomirljive, može doći do fragmentisanja socijalne kategorije ili osobinog napuštanja, tj. odbacivanja iste.²

U prethodnim redovima ukazano je na nekoliko značajnih ideja. Ispostavlja se da pojedinac može stvoriti sliku o sebi na različitim nivoima opštosti, pri čemu je najvažniji prekursor definisanja sebe u socijalnim kategorijama aktuelni kontekst međugrupnih odnosa. U situacijama konflikta, pretnja koju druga grupa predstavlja provocira socijalnu kategorizaciju – postoji jasna podela na „mi“ (kojima prete) i „oni“ (koji prete), koja traje dok postoji pretnja. Pošto konflikt provocira snažne međugrupne podele i identifikaciju, neophodno je ukazati na ulogu međugrupnih emocija u zaštiti sopstvene grupe i neprijateljstvu prema suparničkoj grupi.

Pomirenje sukobljenih strana, međugrupne emocije u situacijama konflikta i modeli emocionalne regulacije

Iako se psiholozi nedvosmisleno slažu o neophodnosti naučnog pristupa procesu pomirenja, ne postoji saglasnost oko načina na koji se međugrupni konflikt i njegovo rešavanje razmatra. Dok pojedini autori razmatraju konflikt kao sukob oko materijalnih resursa, a pitanje pomirenja definišu kroz preraspodelu moći, drugi naučnici konflikt razmatraju kroz osujećenje osnovnih ljudskih

2 Pomenut odnos će biti detaljnije razmotren u delovima rada koji se tiču individualnih razlika u grupnoj identifikaciji, kao i nalaza o emocionalnom nekonformizmu.

potreba, značaj institucionalnog rešavanja konflikta (npr. zvanični mirovni sporazumi i pravna tela za mirno rešavanje nesuglasica) ili simboličku razmenu između članova poput ideologije, socijalnih normi, diskursa i slično (Kriesberg, 2004). U skladu sa tim je i opšta podela na dva pristupa međugrupnom pomirenju – instrumentalno i socioemocionalno pomirenje (Nadler & Shnabel, 2008). Dok prvi pristup naglašava značaj saradnje i formiranja ujedinjujućih ciljeva koji će služiti strateškim interesima obe grupe, socioemocionalno pomirenje se bavi pitanjima nepoverenja i ugroženosti grupnog identiteta i naglašava značaj izvinjenja i oprostaja kao koraka ka međugrupnom pomirenju. Iako se ovi pristupi smatraju uzajamno katalizujućim, autor će značaj međugrupnih emocija razmatrati kroz prizmu socioemocionalnog pristupa, pošto on eksplicitno naglašava da emocije mogu biti i barijera i pokretačka snaga pomirenja. Samim tim, pokušaću da skrenem pažnju na potencijal emocija da prevaziđu disfunkcionalna socijalna uverenja o delegitimizaciji protivnika uz naglašavanje sopstvene ispravnosti i moralnosti (Bar-Tal, 2000) i da motivišu suparnike na međusobno uvažavanje i poverenje. Istovremeno, čitalac će moći da uvidi do koje mere određene emocije mogu biti prepreka međugrupnom razumevanju i umanjeњу polarizacije sukobljenih strana.

Treba napomenuti da se međugrupne emocije mogu tretirati dvojako – kao situaciono specifični fenomeni (bes usmeren na drugu grupu usled poslednjeg međugrupnog okršaja) ili kao sentiment, tj. raspoloženja – stabilne, dugotrajne afektivne dispozicije koje stvaraju kontekst za javljanje pojedinih emocija (npr. mržnja prema drugoj grupi usled višegeneracijskog konflikta je „plodno tle“ za epizode eksplozivnog besa). Takođe, ispostavlja se da se emocije mogu pojasniti kroz kognitivnu procenu koja stoji u njenoj osnovi. Ova ideja se nalazi u osnovi kognitivnih teorija emocija, po kojoj pojedinac konstruiše događaje, pri čemu te kognitivne konstrukcije izazivaju emocionalne procese i ponašanje (Lazarus & Folkman, 1984).

Sumirajući ove uvide, modeli emocionalne regulacije funkcionišu tako što određeno ponašanje identifikovano kao štetno za proces pomirenja povezuju sa specifičnom emocijom kao njegovim motivatorom, kao i sa uverenjem koje stoji iza te emocije. Tada se uverenje transformiše kako bi se proces procena – emocija – ponašanje odvijao u željenom pravcu. Uopšteno, na emocionalnu procenu utiču tri faktora (Halperin, Sharvit & Gross, 2011). Prvi je način na koji je definisana određena situacija. Nije svejedno da li je vojna akcija suparničke grupe opažena i prenešena kao odbrambeni potez ili kao čin agresije bez ikakvog povoda. U stepenu u kom je pojedinac sposoban da, tokom konflikta, podešava svoju procenu ponašanja suparničke grupe, emocije koje predstavljaju barijeru pomirenju će se slabije i/ili ređe ispoljiti. Drugi faktor su vremenski stabilne emocionalne dispozicije prema suparničkoj grupi (emocionalni sentiment), koji će procenu činiti pristrasnom u pravcu potvrde datog sentimenta (specifična emocija koja se javlja u situaciji konflikta će odgovarati opštoj emocionalnoj „klimi“). Na kraju, treba uvažiti različite neemocionalne faktore kao što su crte ličnosti (npr. autoritarnost), ideologija (nacizam je predstavljao snažnu epistemološku osnovu mržnje i gađenja prema drugim narodima) itd. Delovanje na ova tri faktora nije identično. Redefinisanje emocionalno „nabijene“ situacije

je moguće tek po njenom javljanju, dok delovanje na sentimente i neemocionalne činioce ima prospektivnu, tj. preventivnu funkciju.

U daljem tekstu, akcenat je stavljen na međugrupne emocije koje pojedinac doživljava u situacijama konflikta. Redosled izlaganja će pratiti dinamiku konflikta, tj. biće prikazane međugrupne emocije koje imaju empirijsku potvrdu u različitim fazama konflikta. Uporedo sa tim, čitaocima će biti pružen uvid u načine emocionalne regulacije kojima bi se emocije koje vode raspirivanju konflikta uklonile, dok bi emocije koje vode pomirenju zauzele njihovo mesto. Na kraju svake od faza, čitaocima će biti prikazane emocije koje do sada nisu obuhvaćene modelima emocionalne regulacije, a predstavljaju značajan pravac za dalja istraživanja o njihovom potencijalu da pomognu ili otežaju međugrupno pomirenje.

Početak i eskalacija konflikta

Pojedini istraživači (Collins, 2012) smatraju da se međugrupni sukobi mogu opisati kao serije pozitivnih povratnih sprega. Naime, u fazi pogoršanja konflikta, članovi obe grupe stupaju u snažne rituale interakcije (javlja se veliki broj neposrednih kontakata članova, pažnja se usmerava na iste objekte tj. protivničku stranu, razvija se zajedničko emocionalno raspoloženje besa ili straha u grupi, simboli grupe služe kao materijalizacija granice između „nas“ i „njih“, tj. između „dobra“ i „zla“ itd.) koji pojačavaju unutargrupnu solidarnost, ali i međugrupni animozitet. U tim situacijama, akcije obe grupe dovode do vojnih, ali i civilnih žrtava. Upravo stradanja nedužnih civila se opažaju kao zverstva i služe ideološkoj polarizaciji zaraćenih strana. Ovaj prikaz sopstvene grupe kao žrtve, tj. demonizovanje neprijatelja, povećava učestalost zločina koji se, zahvaljujući ideološkim potkama, ne opažaju kao nedela, ali i daljem pogoršanju sukoba koji zauzvat pojačava unutargrupnu solidarnost. Ponovo, unutargrupna solidarnost vodi pogoršanju sukoba: zverstva postaju sve češća, a njihova pojava iznova argumentuje ideološku polarizaciju, čime se *circulus vitiosus* zatvara.³ Samim tim, neophodno je ukazati na ulogu koju međugrupne emocije imaju u ovoj spirali sukoba.

U trenucima početka i eskalacije konflikta, *bes* je emocija koja nesumnjivo vodi konflikt u negativnom pravcu, pošto se u istraživanjima pokazalo da konzistentno motiviše na vojnu akciju (Cheung-Blunden & Blunden, 2008). U pitanju je osećanje koje je najčešće vezivano za drugog. Zaista, kada je baziran na proceni tuđe akcije kao nepoštene i nepravedne, uz procenu svoje grupe kao relativno snažne, *bes* je emocija koja motiviše na konfrontaciju (Halperin & Gross, 2011a). Na srpskom uzorku, ukazano je i na kompleksnost međugrupnog besa. On je pojačavao spremnost na agresivne postupke ka Bošnjacima (direktna veza), ali je njegov uticaj bio i posredan, pošto je veći *bes* vodio većoj želji za udruživanjem sa svojom grupom. Udruživanje je pojačavalo agresivne težnje, ali i doživljaj svoje grupe kao snažnije koji je dodatno povećavao spremnost na agresiju (Spanovic, Lickel, Denson & Petrovic, 2010).

3 U situacijama produženih konflikta, moguća je pojava i drugih pozitivnih povratnih sprega na pogoršanje sukoba: mobilizacija dodatnih materijalnih i ljudskih resursa, formiranje saveza i slično. Međutim, analiza ovih faktora prevazilazi opseg rada.

U najgorem scenariju, bes se javlja u kontekstu *mržnje* kao sentimenta. Razlog tome je što je mržnja bazirana na uverenjima da je suparnička grupa „po prirodi“ loša, da se ne može promeniti i da su članovi druge grupe manje-više isti, tj. zli (Halperin, 2008). U pitanju je najgora moguća slika o prirodi drugog, pošto motiviše na činjenje zla i uništenje neprijateljske grupe.

S druge strane, *strah* kao specifična emocija može odvratiti suparničke grupe od nasilnih akcija zbog procene nedostatka snage grupe da se izbori sa pretnjom. On se javlja usled uverenja da postoji pretnja nad kojom grupa ili pojedinac nema kontrolu i/ili moć da joj se suprotstavi (Frijda, Kuipers & Ter Schure, 1989). U skladu sa tim, najčešće je dovoden u vezu sa različitim izbegavajućim postupcima, tj. sa sklanjanjem od izvora pretnje (Mackie, Devos & Smith, 2000).

Kako bi se umanjila verovatnoća raspirivanja konflikta, neki psiholozi ukazuju na to da su potezi grupe umereniji ako je bes prema drugoj grupi manji, a strah od nje veći – kada su slabosti svoje grupe i snage suparnika naglašene (pravilo važi za obe grupe). Istovremeno, naglasak na podjednako odgovornosti obe strane, kao i iskreni pokušaji izvinjenja ili odštete će umanjiti doživljaj nepravde, a time i osećanje besa. Drugim rečima, pošto je u srži besa viđenje da je negativan ishod nezaslužen, izvinjenje i/ili odšteta od strane suparničke grupe će eliminisati pravednički „argument“ ove emocije. Uz to, neophodno je promeniti sentiment mržnje kroz naglasak na dinamičnosti suparničke grupe (spram nepromenljivosti), individualnim razlikama unutar nje (u odnosu na opažanje suparnika kao homogeno zlih) i razumevanju perspektive tuđe grupe (Čehajić-Clancy, Goldenberg, Gross & Halperin, 2016; Halperin et al., 2011).

Opisani modeli emocionalne regulacije jasno naglašavaju suprotne efekte besa (naročito u kontekstu sentimenta mržnje) i straha na početku konflikta. Ovo se može dovesti u vezu sa dobro poznatom neuralnom hipotezom o dva osnovna pravca akcije na koje adrenalna stimulacija navodi u situacijama stresa – „bori se ili beži“ (*eng. fight or flight*) odgovor (Jansen, Van Nguyen, Karpitskiy, Mettenleiter & Loewy, 1995). Međutim, iako se emocije poput besa ili mržnje mogu lako uočiti na početku konflikta, na ovom mestu je korisno ukazati i na emocije za koje se ne može odmah pretpostaviti da mogu doprineti klimi pogodnoj za izbijanje međugrupnih sukoba.

Upravo to je slučaj sa *nostalgijom* – emocijom koja predstavlja čežnju za prošlim vremenima baziranu na proceni da je prošlost bila bolja od trenutne situacije (Smith, Pettigrew, Pippin & Bialosiewicz, 2012). Kao međugrupna emocija, u pitanju je doživljaj da je grupa nekada bila u boljoj situaciji nego danas. Na primer, u kontekstu odnosa između kineske države i SAO Hongkong-a, međugrupna nostalgija je dovodila do pojave besa kod građana Hongkonga jer je procenjeno da je pogoršanje životnih uslova nepravedno i da oni nisu odgovorni za to. Zauzvrat, bes je vodio ka protestima (*eng. The Umbrella Movement*) koji su služili „ispravci“ nepravde, tj. smanjivanju jaza između bolje prošlosti i lošije sadašnjosti (Cheung, Sedikides, Wildschut, Tausch & Ayanian, 2017). Isti rezultat je dobijen i na holandskom uzorku (Smeekes, Verkuyten & Martinovic, 2015), gde je nostalgija bila povezana sa predrasudama prema

muslimanskim imigrantima. Ponovo, kao uzrok pogoršanja situacije (navodna ugroženost nacionalne kulture) je opažena druga grupa, a nostalgija je dovela do pojačavanja autohtonije – stava da određeni prostor, tj. država pripada isključivo njenim starosedeocima. Ovo uverenje je izazivalo otpor prema dodeli većih prava muslimanskoj zajednici. Dati nalazi ukazuju na remetilački potencijal nostalgije u međugrupnim odnosima. Mogući razlog jeste činjenica da nostalgija motiviše na razmatranje razloga zbog kojih je došlo do lošije sadašnjice. Ukoliko se uzrok pronalazi u drugoj grupi, nostalgija može pokrenuti emocije sa jasnom rušilačkom motivacijom.

Treba napomenuti da je opažanje nesklada između prošlosti i sadašnjosti grupe plodno tle i za druge emocije. Ukoliko se odsustvo istorijske kontinuiranosti grupe opazi kao neizvesnost (Frijda et al., 1989), tj. kao pretnja za njenu budućnost, međugrupna *anksioznost* (difuzna briga za sudbinu grupe) se može javiti. Akcije na koje anksioznost motiviše su usmerene ka očuvanju kontinuiranosti grupe i otporu prema svakoj promeni koja pojačava doživljaj neizvesnosti u vezi budućnosti grupe, a time i ovu neprijatnu emociju (Jetten & Wohl, 2012). Razlog zbog kog anksioznost može biti prekursor konflikta jeste što, ukoliko je druga grupa ocenjena kao izvor neizvesnosti, ona navodi na prekid ili uskraćivanje kontakta između članova različitih grupa. Pošto kvalitetan odnos zasnovan na poverenju i uvažavanju između različitih grupa izostaje, verovatnoća pojave međugrupnog animoziteta raste (Voci & Hewstone, 2003).

Deeskalacija konflikta

Tokom dugotrajnih sukoba, sukobljene strane često zapadaju u pat poziciju. Konflikt se „zamrzava“, jer ni jedna strana nije u mogućnosti da izvrši presudni proboj i odluči sukob u svoju korist. U tim situacijama, moguća je deeskalacija konflikta kroz opisani sistem povratnih sprega (Collins, 2012). U obe grupe, isti faktori ponovo deluju udruženo, ali sada u smeru slabljenja sukoba. Na primer, rituali interakcije su orijentisani u suprotnom smeru: članovi se manje udružuju, pažnja se skreće i na žrtve suparničke grupe, stereotipna raspoloženja besa ili straha se „razlažu“ u različite emocije koje članovi *individualno* osećaju, simboli grupe gube inicijalni psihički naboj i slično. Na ovaj način, unutargrupna solidarnost je vidno oslabljena, a time i potencijal za nastavak sukoba. Jenjavanje sukoba zauzvrat umanjuje spremnost na činjenje nedela, a time i zasnovanost ideološke polarizacije. Na kraju, članovi emocionalno „pregorevaju“: inicijalni entuzijazam i čvrsta vera u sopstvenu ispravnost nestaje, a unutargrupna solidarnost se dodatno osipa.⁴ Štaviše, u fazi deeskalacije je moguća i pojava unutargrupnih sukoba, gde se članovi dele na tvrdokorne zagovornike daljeg sukoba koji i dalje veruju da je pobeda moguća i na umereniji deo grupe koji insistira na potezima ka okončanju konflikta. Ponovo, međugrupne emocije mogu usmeriti sukob ka njegovom kraju ili stvoriti kontekst u kom je međugrupno neprijateljstvo jedini način funkcionisanja.

4 Takođe, sukob može jenjavati jer su materijalni i ljudski resursi zaraćenih strana pri kraju, saveznici se povlače iz sukoba i/ili neutralne strane sada zauzimaju sve snažniji stav za okončanje sukoba.

Tokom umirivanja konflikta, postoji nekoliko emocionalnih sentimenata sa različitim dejstvom. U slučaju *straha*, procena rizika kao prevelikog onemogućava približavanje dveju grupa u cilju pregovaranja, što vodi produžetku konflikta. Pomenuto istraživanje na našem uzorku dodatno ukazuje na negativan uticaj straha u ovoj fazi konflikta. Strah prema Albancima je, preko težnje ka udruživanjem, pojačavao spremnost ka agresivnim postupcima (Spanovic et al., 2010). Ponovo, udruživanje je pojačavalo agresivnost i istovremeno izazivalo doživljaj svoje grupe kao snažnije, što je zauzvrat vodilo većoj spremnosti na agresiju. Razlog različitih efekata straha tokom trajanja konflikta je moguće delom razumeti kroz generalnu težnju koju on izaziva – zaštita sebe, tj. svoje grupe (Frijda et al., 1989). Različiti empirijski efekti straha su u skladu i sa konceptualnom analizom ove emocije. Iako strah ima jasnu adaptivnu funkciju za društvo (stanje spremnosti i opreznosti, senzitivizacija na preteće informacije, povećavanje solidarnosti između članova i mobilizacija za akciju u cilju očuvanja grupe), on nije bez svojih negativnih posledica – strah potkrepljuje antagonističko tumačenje sukoba, tj. predstavlja prepreku alternativnim interpretacijama. Perspektiva društva se sužava (sadašnjost i budućnost se definišu na osnovu prošlih iskustava), a moguće je i pogrešno razumevanje gestova suparničke strane. Dominira snažno nepoverenje i doživljaj konstantne pretnje, te strah zapravo može voditi u začarani krug nasilja, gde svaki postupak svoje i tuđe grupe služi kao potvrda opravdanosti straha i procene koja stoji u njegovoj osnovi (Bar-Tal, 2001).

S druge strane, sentiment *nade* je baziran na proceni pozitivnog ishoda kao verovatnog (konflikt nije večan) i pojačava spremnost grupa na pomirenje, u cilju stvaranja bolje budućnosti (Halperin & Gross, 2011b; Petrović, 2012). Značaj ove emocije se najbolje može sagledati ukoliko se uzme u obzir njena suprotnost – očaj. *Očaj* je baziran na proceni da je konflikt stabilan, nepromenljiv i da je beznađe jedini način funkcionisanja (Cohen-Chen, van Zomeren & Halperin, 2015). Naravno, sentiment *mržnje* i na ovom mestu treba uzeti u obzir sa podjednakom rušilačkom snagom koju ima i na početku konflikta.

Uz to, postoje i specifične emocije koje se mogu javiti u fazi deeskalacije. Međugrupni *stid* se javlja u situacijama kada je grupa kojoj pojedinac pripada odgovorna za određeno nedelo prema drugoj grupi. Procena na kojoj je stid zasnovan se odnosi na štetu koju takvo ponašanje ima na sliku grupe i njen status (Lickel, Schmader & Barquissau, 2004). Pitanje koje se tada javlja jeste šta takav postupak govori o grupi kojoj osoba pripada. Glavna težnja članova koji se stide postupaka svoje grupe jeste da se sklone, udalje, tj. skriju od izvora stida (Frijda et al., 1989). U međugrupnim odnosima, udaljavanje od izvora stida može biti u obliku ograđivanja od članova grupe koji su počinili nedelo, umanjevanje stepena identifikacije, tj. značaja grupe za samodefinisanje ili izbegavanje situacija koje provociraju stid (Lickel et al., 2004). Poslednja strategija je najgora, pošto implicira izbegavanje međugrupnih kontakata, a time i konstruktivna rešenja. Ipak, istraživanje u BiH ukazuje da stid može biti prekursor reparacionih težnji. Potencijalno objašnjenje može biti stidom motivisan pokušaj da se reputacija grupe popravi kroz različite reparativne postupke. Ipak, ova težnja je ograničena jer, u stepenu u kom se loš postupak vidi kao odraz „suštine“ grupe, ona će težiti izbegavanju izvora pretnje slike o sebi (Brown & Cehajic, 2008).

S druge strane, *krivica* je bazirana na proceni ponašanja kao nedoličnog i njegovih posledica kao štetnih po drugog. Kao međugrupna emocija, *krivica* je zasnovana na tri pretpostavke: pojedinac se mora kategorisati kao član grupe, grupa mora biti procenjena kao odgovorna za posledice ponašanja i mora postojati opazaj da je dato ponašanje neprimereno i neopravdano (Ferguson, & Branscombe, 2014). Uopšteno, *krivica* je povezana sa doživljajem kontrole i napora usmerenog na drugom (Frijda et al., 1989). To je ujedno i osnovna razlika u odnosu na stid. Iako obe emocije podrazumevaju averzivno stanje usled sopstvenog nedela, *krivica* je ishod usresređenosti na posledice ponašanja, a stid je rezultat bavljenja slikom o sebi zbog takvog ponašanja. Jednostavno, osećamo se krivim zbog onog šta činimo, a osećamo stid zbog onog što jesmo (Lickel et al., 2004). U skladu sa tim je i nalaz da je motivaciona snaga *krivice* usmerena ka različitim oblicima reparacije ili izvinjenja (Brown & Cehajic, 2008; McGarty et al., 2005). Međutim, postoje rezerve prema ulozi *krivice* u izgradnji boljih međugrupnih odnosa. Razlog tome jeste njena snažna neprijatnost, zbog koje ljudi teže da je izbegnu kad god je moguće. Informacije koje izazivaju međugrupnu *krivicu* primarno motivišu članove grupe da preispitaju njihovu validinost (Doosje, Branscombe, Spears & Manstead, 2006). Drugi razlog jeste njena usresređenost na restitutivne postupke. Zbog opisane averzivnosti i ograničenog uticaja, neophodno je promisliti koliko je *krivica* efektivna kada je u pitanju motivisanje na drugačije oblike uspostavljanja socijalne pravde (Iyer, Leach & Pedersen, 2004). Ipak, pojedini autori jasno ukazuju na facilitatorni efekat izazivanja i/ili pojačavanja *krivice* (ali ne i stida) na međugrupno pomirenje. Podrška ovom razmišljanju jeste nalaz da stid i *krivica* imaju drugačiju vremensku dinamiku. Iako u početku ne postoji razlika između *krivice* i stida po pitanju motivacije na reparaciju, dugoročno, jedino *krivica* zadržava ovaj potencijal. Štaviše, postoji interakcija ovih emocija – u situaciji kada je stid pojačan, reparativni potencijal *krivice* biva potisnut usled suprotnog efekta na ponašanje koje ove emocije dugoročno imaju (Brown, González, Zagefka, Manzi & Čehajić, 2008). Ipak, treba ukazati i na neemocionalne prepreke potencijalu *krivice* za razrešenje konflikta. Pre svega, izbegavanje odgovornosti je jedna od najčešćih otežavajućih okolnosti i mora se zameniti uvažavanjem uloge koju grupa ima u patnji druge. Drugi način umanjavanja međugrupne *krivice* jeste podsećanje na zlodela koja je grupa podnosila u prošlosti, pošto se nepravda nad sopstvenom grupom u prošlosti koristi kao opravdanje za nepravdu koju ona sada čini. Štaviše, efekat opstaje iako istorijski „krvnik“ nije protivnik koji u trenutnom konfliktu trpi štetu od strane grupe kojoj pojedinac pripada, niti je osoba koja pravda svoju grupu lično trpela istorijsku nepravdu (Wohl & Branscombe, 2008). Uz to, *krivica* je negativno afektivno stanje koje može ugroziti sliku o sebi, a poznato je da pojedinac održava svoju vrednost i kroz grupno pripadništvo (Tajfel & Turner, 2004).

U skladu sa tim, intervencije bi podrazumevale prihvatanje odgovornosti svoje grupe, ali na način da njeni članovi zadrže doživljaj lične vrednosti uprkos uvažavanju negativnog ponašanja grupe kojoj pripadaju. Uporedo sa jačanjem *krivice*, prospektivne intervencije bi snižavale strah (u ovom slučaju, naglasak

je na snagama svoje i slabostima tuđe grupe), a pojačavale nadu (naglasak na uspešnim rešenjima sličnih konflikata kroz istoriju, isticanje umerenih „struja“ u obe grupe i sl.), kako očaj, kao njena suprotnost, ne bi postao dominantan sentiment i doveo do prihvatanja konflikta kao jedine realnosti (Čehajić-Clancy et al., 2016; Halperin et al., 2011). Modeli jasno naglašavaju značaj specifičnih emocija kao što su krivica, ali i sentimentata poput nade za međugrupno pomirenje. Takođe, ispostavlja se da je proces emocionalne regulacije vrlo kompleksan, pošto ista emocija, u zavisnosti od faze konflikta u kojoj se javlja, može voditi različitim postupcima. To znači da se međugrupne emocije ne mogu posmatrati kao motivaciona stanja ka jednoj, isključivoj akciji.

Primer za rečeno jeste i *bes* usmeren na svoju grupu. On se javlja usled procene da je sopstvena grupa odgovorna za nastanak i/ili održavanje nepravednog odnosa između grupa (Thomas, McGarty & Mavor, 2009). U ratovima, *bes* usmeren na svoju grupu i njene političke predstavnike je bio snažan motivator za različite oblike kompenzacije, kažnjavanja svih odgovornih za nedela i okončanje konflikta (Iyer, Schmader & Lickel, 2007). Moguće objašnjenje različitih efekata besa je što, generalno gledano, on izaziva traganje za izvorom frustracije. U zavisnosti od toga šta će biti opaženo kao izvor nepravde (svoja ili tuđa grupa), efekti besa po međugrupne odnose će biti različiti.

Postoje i međugrupne emocije koje nisu bile predmet velikog broja istraživanja, a predstavljaju potencijalne facilitatore pomirenja. Jedna od njih jeste *ogorčenost*. Kao i *bes*, međugrupna ogorčenost motiviše na pronalaženje izvora opažene nepravde. Međutim, ova emocija se javlja kada je problem lociran u trećoj strani, neretko autoritetu ili sistemu uopšte (Rothschild, Landau, Molina, Branscombe & Sullivan, 2013). Upravo zato što ne postoji aspekt samokrivljenja, članovi grupe koji osećaju ogorčenost nemaju rezervu prema strukturalnim promenama svoje grupe (npr. sankcionisanje političkih vođa koji su inicirali konflikt) i izgradnji boljih međugrupnih odnosa (Iyer et al., 2004). Drugim rečima, izbegnuta je opasnost da slika o sebi kroz status grupe bude ugrožena, jer oni koji su odgovorni za nepravdu se zapravo i ne smatraju članovima grupe. Štaviše, istovetan proces se odvija i u suparničkoj grupi. Još jedna važna karakteristika ove emocije jeste da se dominantno javlja u situacijama kada je određeno moralno načelo ugroženo (O'Mara, Jackson, Batson & Gaertner, 2011). Navedene karakteristike ukazuju na snažan potencijal ogorčenosti za poboljšanje međugrupnih odnosa jer ova emocija omogućava suprotstavljenim grupama da svoje snage koncentrišu u (zajednički) domen moralnosti, kao i da pojačaju međugrupnu solidarnost usled prebacivanja odgovornosti za konflikt na treću stranu (Galtung, 2001; Montada & Schneider, 1989).

Kraj konflikta

Kada je konflikt definitivno okončan, osnovni zadatak jeste zauzimanje drugačijeg stava prema prošlosti i obostranim akcijama kako ne bi došlo do obnove neprijateljstava (Bar-Tal & Bennink, 2004). Problemi koji se tada javljaju se tiču poznatog „sравnjivanja računa“, te je neophodno razmotriti emocije koje izbegavaju opasnost od ponovnog pogoršanja situacije usled pre naglašavanja

sopstvenih žrtava i prebacivanja većeg dela krivice na protivnika (Shnabel, Halabi & Noor, 2013). Jedna od mogućnosti jeste *sažaljenje*. U pitanju je osećanje gde dominira orijentacija ka drugoj grupi – pažnja je usmerena na probleme nesrećnika, a ne na potencijalnu ulogu svoje grupe u neravnopravnosti (Harth, Kessler & Leach, 2008). Drugim rečima, grupa može osećati žal zbog onog kroz šta prolazi druga grupa, bez implikacija odgovornosti za takvo stanje (formalno, za takvu situaciju nije zaslužna ni grupa koja saoseća, ni grupa koja se sažaljeva). Iako je jasna ideja da se kroz ovu emociju izbegne trvenje oko konačne ocene gubitaka svih učesnika, postoji mogućnost da sažaljenje izazove revolt kod suparničke grupe, pošto ne uzima u obzir ulogu „sažaljive“ grupe u patnjama protivnika. Teško je žaliti protivnika nakon ratnih dejstava, a da se pritom ignoriše činjenica da je šteta učinjena upravo od sopstvene grupe. Verovatno je sažaljenje efikasno u stepenu u kome postoji jasna unutargrupna podela na članove koji su doveli do teške situacije suparnika i članove koji nemaju veze sa ovim nedelima. Na primer, mladi danas mogu osećati sažaljenje zbog materijalnog stanja u kom se nalaze građani bivših kolonija njihove zemlje jer postoji velika vremenska razlika između doba kolonizacije i sadašnjice. Ipak, uvažavanje uloge sopstvene grupe u teškom položaju drugih neminovno vodi pojavi emocija poput krivice ili stida, time osporavajući smislenost sažaljenja za okončanje sukoba. Štaviše, pokazano je da sažaljenje motiviše pomaganje, ali je njegov uticaj difuzan – ne izaziva konkretne akcije (Imhoff, Bilewicz & Erb, 2012; Iyer et al., 2004).

Kroz primere straha i besa je ukazano da međugrupne emocije ne vode isključivo ka jednom određenom ponašanju, kao i da javljanje iste emocije u različitim trenucima konflikta može voditi različitim efektima. Ovaj zaključak se odnosi i na međugrupnu *nostalgiju*. Iako ranije prikazana kao „inicijalna kapisla“ sukoba, međugrupna nostalgija proučavana na dijaspori bivše SFRJ (Martinovic, Jetten, Smeekes & Verkuyten, 2018) donela je drugačije rezultate. Ona je vodila manjem pripisivanju odgovornosti za sukob drugim etničkim grupama i većem kontaktu sa njima. Ispostavlja se da se iza nostalgije nalazila snažnija identifikacija sa Jugoslavijom nego sa svojom etničkom grupom. Za osobe za koje je važila obrnuta pravilnost, odgovornost za raspad zemlje je dodeljivana drugim etničkim grupama, kontakti su bili minimalni, a nostalgija za prošlom državom manja. Oprečni rezultati u vezi nostalgije se moraju razmotriti uvažavajući i specifični kontekst u kom se međugrupne emocije javljaju, pošto jednosmeran uticaj emocija na dinamiku konflikta ne postoji. On je taj koji ukazuje ko je odgovoran i kakva je to tačno prošlost za kojom se žali (npr. Jugoslavija je nestala u ratu, dok je „kriza identiteta“ u Holandiji posledica ekonomske imigracije). Uz to, treba imati u vidu da, u slučaju bivše SFRJ, nostalgija prati konflikt, dok kod Holandana, ona mu prethodi. Ispostavlja se da ova emocija može imati i facilitatoski efekat na pomirenje ukoliko se naglasak stavi na pogoršanje situacije u odnosu na period pre konflikta. Ipak, treba biti oprezan jer razlog pogoršanja ne sme biti „otkriven“ u drugoj grupi. Ukoliko se naglašava podjednaka odgovornost i gubitak svih strana, moguće je posmatrati nostalgiju kao motivatora na pomirenje – dobar kontakt sa sadašnjim protivnikom bi bio u funkciji povratka boljih vremena.

Šire posmatrano, ozlojeđenost zbog sopstvenih žrtvi ili stid zbog počinjenih nedela ukazuju na to da, psihološki, za članove grupe sukob i dalje traje. Modeli emocionalne regulacije naglašavaju da ne postoji emocija karakteristična za kraj konflikta, te se fokusiraju na činioce od posrednog uticaja na emocije. Pre svega, neophodno je ponuditi konstrukciju sukoba koja će pojedincima omogućiti konačan zaključak i njegovu integraciju u lično (i kolektivno) iskustvo, uz puno uvažavanje kompleksnosti konteksta. Autori smatraju da proces napuštanja mržnje, straha, besa i nepoverenja nije lak. Međutim, kroz uvažavanje odgovornosti za nedela počinjenih na obe strane konflikta, odbacivanje ozlojeđenosti (praštanje) i razumevanje tuđe perspektive, motiva i interesa (empatija), pomirenje je moguće (Halperin et al., 2011).

Poređenje potencijala emocija za podsticanje međugrupnog pomirenja

Analizirajući društvo u kome živi, Bar-Tal (2001) navodi nekoliko razloga zbog kojih, tokom produženog konflikta, strah dominira nad nadom. On smatra da strah ima jasnu fiziološku i evolucionu bazu, da se obrada informacija povezana sa strahom može odvijati automatski i nesvesno, kao i da je ovo osećanje zasnovano na opažaju aktuelne pretnje, a u odnosu na zapamćena, tj. naučena ugrožavanja iz prošlosti. Nasuprot tome, nada nije primarna emocija, za nju je neophodno učešće viših mentalnih procesa poput kreativnosti i fleksibilnosti i bazirana je na zamišljanju bolje budućnosti. Nada izostaje iskustvena baza, te ponašanja koja vode boljoj budućnosti zapravo moraju biti stvorena tj. izmišljena, dok strah vodi pojavi zaštitnih ponašanja (koja su neretko i agresivna) čija je „efektivnost“ potvrđena u ranijim situacijama. Uvažavajući pomenutu diskusiju, autor ovog rada će postaviti sličan cilj. U prethodnim redovima je pojašnjen uticaj međugrupnih emocija na dinamiku konflikta i razmotrene su strategije neutralisanja emocija koje raspiruju konflikt. Međutim, potrebno je eksplicitno uporediti potencijal pojedinih emocija da olakšaju okončanje konflikta i da motivišu na međugrupno pomirenje.

Thomasova sa saradnicima (Thomas et al., 2009) razmatra potencijal emocija da stvore bolje međugrupne odnose kroz dva načela. Prvo načelo naglašava da međugrupne emocije treba posmatrati u svetlu njihove sposobnosti da stvore kategorije koje će ujediniti grupe u konfliktu, da formiraju norme koje naglašavaju saradnju i pomaganje, kao i mogućnost da dovedu do akcije koje služe strateškim interesima grupe (Reicher, Cassidy, Wolpert, Hopkins & Levine, 2006). Drugo načelo podrazumeva podelu međugrupnih emocija na one koje pojačavaju socijalnu koheziju, tj. status quo i one koje izazivaju socijalnu promenu (Wright & Lubensky, 2009).

Za *krivicu* je karakteristično da održava međugrupne granice jer nije moguće da se grupa prema kojoj je učinjena nepravda oseća krivom zbog toga. Uz to, normativni aspekt krivice je potreba za različitim oblicima pomoći ugroženoj grupi, a ne želji za socijalnom jednakošću. U skladu sa tim, strateški interes grupe koja se oseća krivom jeste da, kroz određene akcije, umanjí ovaj doživljaj.

Te akcije se neretko svode na različite oblike tokenizma (podizanje statusa pojedinaca iz ugrožene grupe). U skladu sa rečenim, osnovni ishod krivice nije socijalna promena, već održavanje postojećeg stanja.

Kao i krivica, *sažaljenje* održava međugrupne granice (ugrožena grupa se ne može saosećati sa samom sobom iz pozicije privilegovanih koji ne prolaze kroz date probleme). Iako se njen normativni aspekt odnosi na neophodnost pomoći drugima u nevolji, motivatorska snaga saosećanja ne implicira jasnije razumevanje uzroka teške situacije za grupu sa kojom se saoseća. Neravnopravni položaj se održava kroz brojne, neretko paternalističke oblike pomoći koji pojačavaju socijalnu koheziju.

S druge strane, prednost *besa* jeste mogućnost da ujedini sukobljene strane, pošto grupe u konfliktu mogu osetiti istu emociju zbog istih razloga (jedina razlika je u tome što je u slučaju povlašćene grupe *bes* usmeren na svoju, a u slučaju oštećene grupe na povlašćenu). Uz to, normativni aspekt *besa* jeste suočavanje sa uzrocima frustracije i nepravde. Imajući u vidu saglasnost po pitanju međugrupnih granica i razumevanja šta je neophodno učiniti, *bes* je emocija koja bi trebalo da bude izrazito motivišuća prema akcijama koje će dovesti do regulisanja položaja svih grupa u pravcu što veće jednakosti.

Na kraju, *ogorčenje* je emocija koja može dovesti do velikih socijalnih promena iz nekoliko razloga. Ova emocija je inkluzivna (sve grupe u konfliktu je mogu osećati prema istom objektu) i njen normativni aspekt dobija snagu kroz naglašavanje solidarnosti između grupa i moralnosti svih strana. Uz to, akcije do kojih *ogorčenje* dovodi su dominantno usmerene na uklanjanje onih faktora koji održavaju nepravdu, tj. koji krše moralna načela.

Opisana tipologija deluje nedvosmisleno, ali istraživanja koja su empirijski poredila potencijal različitih emocija za izgradnju boljih odnosa u konkretnom međugrupnom kontekstu ne pružaju jednoznačne rezultate. Dok pojedini nalazi naglašavaju prednost *besa* (Leach, Iyer & Pedersen, 2006) i stida (Mari, Andrighetto, Gabbiadini, Durante & Volpato, 2010) nad krivicom u motivaciji na pozitivnu političku akciju, druga izveštavaju o suprotnoj pravilnosti (Ferguson & Branscombe, 2014).

Treba imati u vidu nekoliko činilaca prilikom donošenja konačne odluke u vezi potencijala pojedinih međugrupnih emocija za pomirenje. Prvo, ispostavlja se da je specifični kontekst suštinski za razumevanje različitih nalaza. Nije svejedno da li se radi o posleratnom društvu ili zajednici u kojoj postoji ekonomska nepravda. Model Thomasove i saradnika se bavi ekonomskim razlikama između podgrupa jednog društva. Pitanje primenljivosti ovog modela na oružane sukobe je otvoreno. Drugo, iste emocije (npr. *bes*) mogu voditi različitim ishodima, u zavisnosti od toga ko je objekat na koga je ponašanje usmereno. Treće, ispostavlja se da postoji niz mogućih medijatora u lancu emocija – ponašanje. Pomenuto istraživanje u Srbiji i Republici Srpskoj ukazuje da, zbog zajedničkog medijatora, emocije sa suprotnim tendencijama (*strah* i *bes*) vode istom ponašanju. Uz to, sam trenutak javljanja može biti faktor koji će imati odlučujuć uticaj na potencijal međugrupne emocije da motiviše na pomirenje, kao što je pokazano u slučaju straha ili nostalgije. Samim tim, najbolje rešenje ne

postoji – skoro svaka emocija doživljena „u ime“ grupe može imati reparativni potencijal, ukoliko su navedena ograničenja za specifičnu emociju uvažena. Drugim rečima, *a priori* podele emocija na pozitivne i negativne, okrenute „ka unutra“ (npr. stid) ili „ka spolja (ogorčenost) moraju ustupiti mesto sistematskim istraživanjima njihovog potencijala da izgrade bolje međugrupne odnose, uz puno uvažavanje konkretnog konteksta u kome se emocije javljaju. Na kraju, treba naglasiti da su opisane međugrupne emocije manje-više jednostavne i da se neke od njih (npr. strah i bes), mogu svrstati u tzv. primarne emocije (Ekman, Sorenson & Friesen, 1969). Istraživanja koja obuhvataju kompleksnije emocije i njihove složaje su neophodna kako bi upotpunila sliku i pružila potencijalno plodonosnije pravce emocionalne intervencije u cilju međugrupnog pomirenja. Na žalost, mali broj istraživanja (npr. Turner, 2007) koja su uvažila složenost emocionalne dinamike (odnos između osnovnih i složenih emocija), kao i uticaj koji različiti psihološki (npr. identitet, potiskivanje) i sociološki (npr. ideologija, institucionalni mehanizmi raspodele rada i resursa) faktori imaju na nju, otvaraju više pitanja nego što pružaju odgovora.

Moderatori uticaja međugrupnih emocija

Iako ne postoje definitivni odgovori oko superiornosti jedne međugrupne emocije nad drugom u vezi njihovog potencijala za pomirenje, psiholozi su otkrili činioce koji utiču na ovaj potencijal. Postoje dve velike grupe moderatora – dispozicioni i situacioni, a u okviru obe skupine su otkriveni faktori sa pozitivnim i negativnim doprinosom razrešenju konflikta.

Dispozicioni moderatori

U ovu grupu spadaju sve one varijable čiji je uticaj na međugrupne emocije stabilan, bez obzira na specifični kontekst.

Ranije je napomenuto da je empatija jedna od ključnih pretpostavki pomirenja. Tako, Thomasova empatiju vidi kao mehanizam brisanja granica između suprotstavljenih grupa. Drugim rečima, empatija dovodi do rekategorizacije – povlašćena i oštećena grupa bivaju obuhvaćene zajedničkom kategorijom. Iako je ovo poželjno svojstvo empatije, mora postojati opreznost jer proces empatisanja može biti nedovoljno intelektualizovan ili postati idealizovan, pošto socijalna kohezija do koje empatija dovodi može zanemariti značaj razlika između grupa i omesti stvaranje okvira za dugoročne strukturalne promene (Thomas et al., 2009). Ipak, empatija je fenomen koji je više nego dobrodošao u situacijama međugrupnih sukoba. Kroz insistiranje na pokušajima da se razume pozicija protivničke grupe, do izražaja dolaze međugrupne sličnosti i pojačava se tolerancija i spremnost na pomaganje (na uštrb favorizovanja sopstvene grupe), dok formiranje obuhvatne socijalne kategorije povećava mogućnost međusobnog razumevanja i uvažavanja svih perspektiva (Čehajić-Clancy et al., 2016).

Uz empatiju, nalaz o emocionalnom nekonformizmu predstavlja potencijalno plodonosni pravac promene dominantne disfunkcionalne emocionalne klime.

U pitanju je eksplicitno razlikovanje međugrupne emocije i preovlađujuće afektivne orijentacije u grupi. Ukoliko pojedinac smatra da određenu emociju *treba* osećati „u ime“ grupe, ona će biti utoliko izraženija ukoliko je u suprotnosti sa kolektivnom emocijom (Goldenberg, Saguy & Halperin, 2014). Emocionalni nekonformizam, ukoliko se ne svodi na pojedinačni slučaj, nesumnjivo vodi unutargrupnoj fragmentaciji, naglašavajući razliku između „umerene“ i „tvrde“ struje. Njegov facilitatorni efekat na pomirenje se može manifestovati kao otpor prema produžetku konflikta (i emocijama koje ga podstiču), uz želju za pomirenjem.

Pored navedenih faktora, socijalni identitet je još jedan značajan dispozicioni moderator međugrupnih emocija. Naime, iako teorija samokategorizacije i teorija međugrupnih emocija insistiraju na lakoći sa kojom pojedinac menja sliku o sebi i zauzima odgovarajući afektivni stav prema datoj promeni, važno je imati na umu da je pojedinac i dalje „centar“ doživljavanja, tj. da se i dalje radi o ličnom fenomenu. Na primer, opažanje druge grupe kao pretnje homogenizuje grupu, učvršćuje njene granice i naglašava međugrupne razlike (Spears, Doosje & Ellemers, 1997). Međutim, pokazano je da ova pravilnost važi za visoko identifikovane članove. Pod pretnjom, oni su spremniji na unižavanje suparnika, a sebe i druge članove opažaju kao sličnije sa prototipom grupe. S druge strane, nisko identifikovani članovi češće pribegavaju strategijama poput stvaranja obuhvatnih kategorija koje uključuju suprotstavljene grupe, naglašavanju jedinstvenih osobina pojedinaca (lični identitet je „zasićen“) ili napuštanju grupe (Branscombe, Ellemers, Spears & Doosje, 1999). Različit uticaj stepena identifikacije sa grupom je otkriven i u slučaju međugrupnih emocija. Pokazano je da osobe koje se jače identifikuju sa svojom nacijom imaju snažniju sklonost ka kritičkom preispitivanju validnosti informacija ukoliko njihov izvor nije sopstvena grupa. Međutim, doživljaj grupne krivice je izraženiji za visoko identifikovane osobe u situaciji kada je izvor informacija sama grupa. Takođe, kada su suočeni sa informacijama o prošlim pokušajima reparacije i izvinjenja za nedela koje je njihova nacija učinila, osobe kojima nacionalni identitet predstavlja značajan deo samopoimanja doživljavaju pojačanu međugrupnu krivicu (Doosje et al., 2006). Pored stepena vezanosti, pokazan je suprotan efekat različitih načina identifikacije sa grupom. Što su ljudi više veličali svoju grupu u odnosu na druge (prva dimenzija), osećali su manje krivice zbog istorijskih nedela njihove grupe. S druge strane, što su bili više vezani za svoju grupu (druga dimenzija), to je osećanje krivice bilo izraženije (Roccas, Sagiv, Schwartz Halevy & Eidelson, 2008; Penic, Elcheroth & Reicher, 2016). Uz stepen i način identifikacije sa svojom grupom, definicija granica grupe, tj. njene obuhvatnosti je još jedan aspekt socijalnog identiteta koji utiče na međugrupne emocije. Na primer, snažnije opisivanje sebe u regionalnim odrednicama (šira kategorija) u odnosu na etničke (uže) je vodilo boljim međuetničkim odnosima (Cehajic, Brown & Castano, 2008; Psaltis & Cakal, 2016). Samim tim, pojedinčev individualan odnos prema socijalnoj kategoriji mora biti uvažen prilikom proučavanja međugrupnih emocija, pošto različite identifikacije sa grupom vode pojavi različitih emocija koje pojedinac može osećati u njeno ime.

Situacioni moderatori

Nasuprot dispozicionim, situacioni faktori su posledica specifičnog konteksta u kom se odvija međugrupni konflikt. Pod ovim se najčešće podrazumeva istorija odnosa suparnika: da li su pripadnici različitih grupa imali čest i dobar međusobni kontakt za koji je pokazano da povećava međugrupno poverenje, spremnost na uvažavanje tuđe perspektive i opažaj druge grupe kao sačinjene od različitih pojedinaca (npr. Cehajic, Brown & Castano, 2008) ili je u pitanju disfunkcionalna suprotnost; da li postoji uvažavanje aktuelnih žrtava suparničke grupe ili njenog stradanja u prošlosti (npr. Andrighetto, Halabi & Nadler, 2018); da li u istoriji sukoba postoje neuspešni pokušaji pomirenja koji doprinose definisanju konflikta kao nerešivog, tj. kao jedinog načina očuvanja suštinskih potreba, vrednosti i drugih obeležja grupe (Bar-Tal, 2007)? Iako se značaj ovih faktora ne dovodi u pitanje, dalji tekst razmatra jedino situacione moderatore sa direktnim uticajem na međugrupne emocije.

Na primer, sama mogućnost pružanja reparacije se pokazala kao faktor koji utiče na snagu osećanja krivice (Schmitt, Miller, Branscombe & Brehm, 2008). U situacijama kada je reparacija bila lako ostvariva, krivica je bila slabijeg intenziteta. Sa porastom teškoća u ostvarivanju reparacije, krivica je rasla (veća motivisanost je potrebna zarad ostvarivanja cilja), ali samo do određene tačke. Nakon nje, teškoće su nadjačale značaj postizanja cilja i svako dalje otežavanje je vodilo dodatnom umanjenu osećanja krivice.

S druge strane, normativni aspekt emocija, ukoliko je neosporen grupni standard po kom je kajanje prema prošlim nedelima okarakterisano kao neprikladno i nepoželjno, vodi umanjenu krivice i ogorčenosti (Bonnot, Krauth-Gruber, Drozda-Senkowska & Lopes, 2016; Bonnot & Krauth-Gruber, 2018) i time predstavlja prepreku za međugrupno pomirenje, naročito ukoliko se suparnička grupa opaža kao nebitna za identitet i/ili istoriju grupe (Sibley, 2010).

Još jedan mehanizam koji onemogućava uvažavanje sopstvenih nedela, a time i produžava konflikt jeste tzv. infrahumanizacija protivničke grupe – njeni članovi se opažaju kao manje ljudski i sličniji životinjama, tj. manje sposobni da dožive kompleksne emocije specifične za čoveka, poput strahopoštovanja (Leyens, Demoulin, Vaes, Gaunt & Paladino, 2007). Istraživanja pokazuju da infrahumanizacija umanjuje doživljaj odgovornosti (Castano & Giner-Sorolla, 2006) i želju za pomirenjem (Tam et al., 2007).

Na kraju, i širi kontekst sukoba može imati uticaj na pojavu i izražavanje međugrupnih emocija. Na primer, međugrupni strah, bes, ali i mržnja mogu biti naročito izraženi u društvima u kojima se neguju uverenja o grupi kao dobroj i kao žrtvi koja je okružena delegitimisanim i demonizovanim neprijateljima (Bar-Tal & Antebi, 1992; Bar-Tal, 1998; Moses, 1990). Ova uverenja i njihovi emocionalni pandani mogu postati institucionalizovane, tj. „zvanične“ interpretativne strukture grupe, kroz njihovo negovanje putem nacionalnih praznika, memorijalnih kompleksa, sistema obrazovanja i slično (npr. Barreiro, Wainryb & Carretero, 2017; Јевтић, 2019; Zerubavel, 2003). Osnovni problem ovih disfunkcionalnih društvenih uverenja je u tome što se ona ne odnose samo

na trenutnu situaciju, već pružaju osnovu za tumačenja prošlosti grupe i utiču na njene akcije u budućnosti (npr. Јевтић, 2020). Samim tim, emocije koje bi mogle doprineti izgradnji boljih međugrupnih odnosa bivaju potisnute i pre njihovog javljanja, pošto su akcije grupe usmerene ka sistematskoj potvrdi njenih postojećih uverenja (Bar-Tal, 2007).

Iz opisa dispozicionih i situacionih moderatora postaje jasno da se uticaj međugrupnih emocija u situacijama konflikta ne odvija u vakuumu, nezavisno od drugih socio-psiholoških fenomena. Samim tim, iako međugrupne emocije predstavljaju značajan pravac u istraživanjima međugrupnih sukoba, pojašnjene varijable služe kao opomena da se dinamika konflikta ne može svesti na analizu njegove afektivne dimenzije.

Zaključak

Različiti modeli emocionalne regulacije naglašavaju povratni uticaj međugrupnih emocija na konflikt. Zaista, u pitanju je začarani krug gde specifični kontekst međugrupnog konflikta dovodi do pojave emocija koje održavaju konflikt i postaju neizostavan deo istog onog konteksta koji je doveo do njih (Halperin, 2014). U situacijama produženog konflikta (npr. višegeneracijski Izraelsko-palestinski sukob), kolektivna sećanja i dominantna uverenja u društvu stvaraju emocionalnu pristrasnost koju karakteriše osetljivost prema stimulusima vezanim za specifičnu emociju, uz njeno pojačano doživljavanje i izražavanje. Data situacija se može nazvati i emocionalnom tematizacijom ili stereotipizacijom jer je osećanje koje pojedinac tada doživljava „u ime“ grupe zapravo individualna manifestacija kolektivne emocionalne orijentacije. Iako prikazani nalazi o emocionalnom nekonformizmu i različitim efektima kvaliteta vezanosti za grupu predstavljaju argument protiv emocionalne stereotipizacije kao neminovnog ishoda socijalne kategorizacije, generalna slika je da, bez sociopsihološke intervencije, međugrupne emocije i konflikt deluju sinergično – u pravcu daljeg pogoršanja odnosa (Bar-Tal, Halperin & De Rivera, 2007).

Takođe, kroz rad je naglašeno da konflikti između nacija ne mogu biti shvaćeni kao isključivo društveni fenomeni. Svaki potez koji grupa čini ima svoju psihičku potporu u emocijama koje pojedinac tada doživljava, ne samo zbog njegovih ličnih interesa i problema u konfliktnoj situaciji, već i kroz prizmu definisanja sebe kao člana grupe.⁵ Sudbina grupe, kao dela „Ja“, biva lično proživljena – *kao da* je u pitanju „moja“ sudbina. Naravno, način na koji će pojedinci, „u ime“ grupe, protumačiti situaciju i usmeriti svoje ponašanje zavisi od brojnih faktora: kvaliteta i stepena identifikovanja sa grupom, razumevanja konfliktna situacije, stabilnih međugrupnih sentimenata, dominantnih stavova i vrednosti u grupi itd.

Šire posmatrano, opisani psihološki uvidi predstavljaju samo jedan od nivoa rešavanja međugrupnih konflikata. Na žalost, političari, drugi državni

5 Ovaj stav ne treba ni u jednom trenutku shvatiti kao negaciju značaja bioloških ili socijalnih faktora od značaja za međugrupne emocije, ali i sukobe uopšte.

čelnici, ali i sredstva masovnog informisanja, kao „menadžeri“ kolektivnog identiteta, često zloupotrebljavaju pojedinčevu socijalno definisanu sliku o sebi i, provocirajući specifične emocije, usmeravaju njegovo ponašanje. Bivša SRFJ se uzima kao jedan od prototipskih primera na koji način političke elite i sredstva masovnog informisanja pojačavaju atmosferu nepoverenja i straha, koja vodi daljem pogoršanju odnosa (Oberschall, 2000). S druge strane, istraživači ukazuju i na primere političke manipulacije istorije u cilju relativizacije prošlih nedela i umanjavanja neprijatnih emocija usled suočavanja sa njima (npr. Mammone, 2006). Krajnji zaključak jeste ocena da je za uspešno rešenje međugrupnog konflikta potrebna koordinisana akcija svih nivoa društva jer će bez združenog uticaja političke inicijative, građanskog aktivizma i (empirijski proverenih) mehanizama emocionalne regulacije svaki pokušaj međugrupnog pomirenja biti nedovoljan.

Literatura

- Allen, V. L., Wilder, D. A., & Atkinson, M. L. (1983). Multiple group membership and social identity. In T. Sarbin & K. Scheibe (Eds.), *Studies in social identity* (pp. 92–115). New York: Praeger.
- Andrighetto, L., Halabi, S., & Nadler, A. (2018). Fostering trust and forgiveness through the acknowledgment of others' past victimization. *Journal of Social and Political Psychology, 5*(2), 651–664.
- Barreiro, A., Wainryb, C., & Carretero, M. (2017). Power struggles in the remembering of historical intergroup conflict: hegemonic and counter-narratives about the Argentine “Conquest of the Desert”. In C. Psaltis, M. Carretero, S. Čehajić-Clancy (Eds.) *History Education and Conflict Transformation* (pp. 125–145). Cham: Palgrave Macmillan.
- Bar-Tal, D. (1998). Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case. *International Journal of Conflict Management, 9*(1), 22–50.
- Bar-Tal, D. (2000). From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis. *Political Psychology, 21*(2), 351–365.
- Bar-Tal, D. (2001). Why does fear override hope in societies engulfed by intractable conflict, as it does in the Israeli society?. *Political Psychology, 22*(3), 601–627.
- Bar-Tal, D. (2003). Collective Memory of Physical Violence: its Contribution to the Culture of Violence. In E. Cairns & M. D. Roe (Eds.) *The Role of Memory in Ethnic Conflict* (pp. 77–93). London: Palgrave Macmillan.
- Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist, 50*(11), 1430–1453.
- Bar-Tal, D., & Antebi, D. (1992). Siege mentality in Israel. *International Journal of Intercultural Relations, 16*(3), 251–275.
- Bar-Tal, D., & Bennink, G. H. (2004). The nature of reconciliation as an outcome and as a process. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 11–38). Oxford, UK: Oxford University Press.

- Bar-Tal, D., Halperin, E., & De Rivera, J. (2007). Collective emotions in conflict situations: Societal implications. *Journal of Social Issues, 63*(2), 441–460.
- Bonnot, V., & Krauth-Gruber, S. (2018). Guilt norms regarding historical violence and implications for intergroup relations in France. *International Journal of Intercultural Relations, 62*, 43–54.
- Bonnot, V., Krauth-Gruber, S., Drozda-Senkowska, E., & Lopes, D. (2016). Emotional reactions to the French colonization in Algeria: The normative nature of collective guilt. *Social Science Information, 55*(4), 531–554.
- Branscombe, N. R., Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (1999). The context and content of social identity threat. In B. Doosje, N. Ellemers & R. Spears (Eds.) *Social identity: Context, commitment, content* (pp. 35–58). Oxford: Basil Blackwell.
- Brewer, M. B., & Gardner, W. (1996). Who is this „We“? Levels of collective identity and self representations. *Journal of personality and social psychology, 71*(1), 83–93.
- Brown, R., & Cehajic, S. (2008). Dealing with the past and facing the future: Mediators of the effects of collective guilt and shame in Bosnia and Herzegovina. *European Journal of Social Psychology, 38*(4), 669–684.
- Brown, R., González, R., Zagefka, H., Manzi, J., & Čehajić, S. (2008). Nuestra culpa: collective guilt and shame as predictors of reparation for historical wrongdoing. *Journal of personality and social psychology, 94*(1), 75–90.
- Castano, E., & Giner-Sorolla, R. (2006). Not quite human: Infrahumanization in response to collective responsibility for intergroup killing. *Journal of personality and social psychology, 90*(5), 804–818.
- Cheung, W. Y., Sedikides, C., Wildschut, T., Tausch, N., & Ayanian, A. H. (2017). Collective nostalgia is associated with stronger outgroup-directed anger and participation in ingroup-favoring collective action. *Journal of Social and Political Psychology, 5*(2), 301–319.
- Cheung-Blunden, V., & Blunden, B. (2008). The emotional construal of war: Anger, fear, and other negative emotions. *Peace and conflict, 14*(2), 123–150.
- Cehajic, S., Brown, R., & Castano, E. (2008). Forgive and forget? Antecedents and consequences of intergroup forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology, 29*(3), 351–367.
- Cohen-Chen, S., van Zomeren, M., & Halperin, E. (2015). Hope(lessness) and collective (in)action in intractable intergroup conflict. In E. Halperin & K. Sharvit (Eds.) *The Social Psychology of Intractable Conflicts* (pp. 89–101). New York: Springer.
- Collins, R. (2012). C-escalation and D-escalation: A Theory of the Time-dynamics of Conflict. *American Sociological Review, 77*(1), 1–20.
- Čehajić-Clancy, S., Goldenberg, A., Gross, J. J., & Halperin, E. (2016). Social-psychological interventions for intergroup reconciliation: An emotion regulation perspective. *Psychological Inquiry, 27*(2), 73–88.
- Doosje, B. E., Branscombe, N. R., Spears, R., & Manstead, A. S. (2006). Antecedents and consequences of group-based guilt: The effects of ingroup identification. *Group processes & intergroup relations, 9*(3), 325–338.

- Ekman, P., Sorenson, E. R., & Friesen, W. V. (1969). Pan-cultural elements in facial displays of emotion. *Science*, 164(3875), 86–88.
- Ferguson, M. A., & Branscombe, N. R. (2014). The social psychology of collective guilt. In C. von Scheve & M. Salmela (Eds.) *Collective emotions: Perspectives from psychology, philosophy, and sociology* (pp. 251–265). Oxford: Oxford University Press.
- Frijda, N. H., Kuipers, P., & Ter Schure, E. (1989). Relations among emotion, appraisal, and emotional action readiness. *Journal of personality and social psychology*, 57(2), 212–228.
- Galtung, J. (2001). After violence, reconstruction, reconciliation and resolution: Coping with visible and invisible effects of war and violence. In M. Abu-Nimer (Ed.), *Reconciliation, justice and coexistence*. (pp.3–23). New York: Lexington Books.
- Goldenberg, A., Saguy, T., & Halperin, E. (2014). How group-based emotions are shaped by collective emotions: Evidence for emotional transfer and emotional burden. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107(4), 581–596.
- Halperin, E. (2008). Group-based hatred in intractable conflict in Israel. *Journal of Conflict Resolution*, 52(5), 713–736.
- Halperin E. (2014). Collective emotions and emotion regulation in intractable conflicts. In C. von Scheve & M. Salmela (Eds.) *Collective emotions* (pp. 281–295). Oxford: Oxford University Press.
- Halperin, E., & Gross, J. J. (2011a). Intergroup anger in intractable conflict: Long-term sentiments predict anger responses during the Gaza war. *Group Processes & Intergroup Relations*, 14(4), 477–488.
- Halperin, E., & Gross, J. J. (2011b). Emotion regulation in violent conflict: Reappraisal, hope, and support for humanitarian aid to the opponent in wartime. *Cognition & Emotion*, 25(7), 1228–1236.
- Halperin, E., Sharvit, K., & Gross, J. J. (2011). Emotion and emotion regulation in intergroup conflict: An appraisal-based framework. In D. Bar-Tal (Ed.) *Intergroup conflicts and their resolution: A social psychological perspective* (pp. 83–104). New York: Taylor & Francis.
- Harth, N. S., Kessler, T., & Leach, C. W. (2008). Advantaged group's emotional reactions to intergroup inequality: The dynamics of pride, guilt, and sympathy. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(1), 115–129.
- Haslam, S. A., Oakes, P. J., Reynolds, K. J., & Turner, J. C. (1999). Social identity salience and the emergence of stereotype consensus. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(7), 809–818.
- Hogg, M. A. (2007). Uncertainty–identity theory. *Advances in experimental social psychology*, 39, 69–126.
- Imhoff, R., Bilewicz, M., & Erb, H. P. (2012). Collective regret versus collective guilt: Different emotional reactions to historical atrocities. *European Journal of Social Psychology*, 42(6), 729–742.
- Iyer, A., Leach, C. W., & Pedersen, A. (2004) Racial wrongs and restitutions: The role of guilt and other group-based emotions. In N. Branscombe & B. Doosje

- (Eds.) *Collective Guilt: International Perspectives* (pp. 262–283). Cambridge: Cambridge University Press.
- Iyer, A., Schmader, T., & Lickel, B. (2007). Why individuals protest the perceived transgressions of their country: The role of anger, shame, and guilt. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(4), 572–587.
- Jansen, A. S., Van Nguyen, X., Karpitskiy, V., Mettenleiter, T. C., & Loewy, A. D. (1995). Central command neurons of the sympathetic nervous system: basis of the fight-or-flight response. *Science*, 270(5236), 644–646.
- Јевтић, М. (2019). Колективна сећања средњошколаца на НАТО бомбардовање СРЈ 1999. године. У Ж. Ђурић, М. Јевтић (Ур.) *Двадесет њ година од НАТО агресије на СРЈ – њоводи и њоследице* (pp. 129–151). Београд: Институт за политичке студије.
- Јевтић, М. (2020). Проглас о колективним сећањима: значај и проблеми за културу памћења. У З. Милошевић, М. Кнежевић (Ур.) *Говор мржње и култура њамћења* (pp. 373–393). Београд: Институт за политичке студије.
- Jetten, J., & Wohl, M. J. (2012). The past as a determinant of the present: Historical continuity, collective angst, and opposition to immigration. *European Journal of Social Psychology*, 42(4), 442–450.
- Kriesberg, L. (2004). Comparing reconciliation actions within and between countries. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 81–110). New York: Oxford University Press.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Leach, C. W., Iyer, A., & Pedersen, A. (2006). Anger and guilt about ingroup advantage explain the willingness for political action. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(9), 1232–1245.
- Leyens, J. P., Demoulin, S., Vaes, J., Gaunt, R., & Paladino, M. P. (2007). Infra-humanization: The wall of group differences. *Social Issues and Policy Review*, 1(1), 139–172.
- Lickel, B., Miller, N., Stenstrom, D. M., Denson, T. F., & Schmader, T. (2006). Vicarious retribution: The role of collective blame in intergroup aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 10(4), 372–390.
- Lickel, B., Schmader, T., & Barquissau, M. (2004). The Evocation of Moral Emotions in Intergroup Contexts: The Distinction Between Collective Guilt and Collective Shame. In N. Branscombe & B. Doosje (Eds.) *Collective Guilt: International Perspectives* (pp. 35–55). Cambridge: Cambridge University Press.
- Mackie, D. M., Devos, T., & Smith, E. R. (2000). Intergroup emotions: explaining offensive action tendencies in an intergroup context. *Journal of personality and social psychology*, 79(4), 602–616.
- Mammone, A. (2006). A daily revision of the past: Fascism, anti-Fascism, and memory in contemporary Italy. *Modern Italy*, 11(2), 211–226.
- Mari, S., Andrighetto, L., Gabbiadini, A., Durante, F., & Volpato, C. (2010). The shadow of the Italian colonial experience: The impact of collective emotions

- on intentions to help the victims' descendants. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 4(1), 58–74.
- Martinovic, B., Jetten, J., Smeekes, A., & Verkuyten, M. (2018). Collective memory of a dissolved country: Group-based nostalgia and guilt assignment as predictors of interethnic relations between diaspora groups from former Yugoslavia. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(2), 588–607.
- McGarty, C., Pedersen, A., Wayne Leach, C., Mansell, T., Waller, J., & Bliuc, A. M. (2005). Group-based guilt as a predictor of commitment to apology. *British Journal of Social Psychology*, 44(4), 659–680.
- Montada, L., & Schneider, A. (1989). Justice and emotional reactions to the disadvantaged. *Social Justice Research*, 3(4), 313–344.
- Moses, R. (1990). Self, self-view and identity. In *The psychodynamics of international relationships: Volume 1: Concepts and Theories*, (pp. 47–56), Lexington Books, Lexington.
- Nadler, A., & Shnabel, N. (2008). Instrumental and socio-emotional inter-group reconciliation: The Needs Based model of reconciliation. In A. Nadler, T. Maloy, & J.D. Fisher (Eds.), *Social Psychology of Inter-group Reconciliation* (pp. 37–56). New York, NY: Oxford University Press.
- Oberschall, A. (2000). The manipulation of ethnicity: from ethnic cooperation to violence and war in Yugoslavia. *Ethnic and racial studies*, 23(6), 982–1001.
- O'Mara, E. M., Jackson, L. E., Batson, C. D., & Gaertner, L. (2011). Will moral outrage stand up?: Distinguishing among emotional reactions to a moral violation. *European Journal of Social Psychology*, 41(2), 173–179.
- Penic, S., Elcheroth, G., & Reicher, S. (2016). Can patriots be critical after a nationalist war? The struggle between recognition and marginalization of dissenting voices. *Political Psychology*, 37(4), 481–496.
- Petrović, N. (2012). Strengthening peace: Quest for the transformative energy and prospects for change. *Sociologija*, 54(4), 667–694.
- Psaltis, C., Cakal, H. (2016). Social identity in a divided Cyprus In S. McKeown, R. Haji & N. Ferguson (Eds.) *Understanding Peace and Conflict Through Social Identity Theory* (pp. 229–244). New York: Springer.
- Ray, D. G., Mackie, D., & Smith, E. R. (2014). Intergroup emotion: self-categorization, emotion, and the regulation of intergroup conflict. In C. von Scheve & M. Salmela (Eds.) *Collective emotions* (pp. 235–250). Oxford: Oxford University Press.
- Reicher, S., Cassidy, C., Wolpert, I., Hopkins, N., & Levine, M. (2006). Saving Bulgaria's Jews: An analysis of social identity and the mobilisation of social solidarity. *European Journal of Social Psychology*, 36(1), 49–72.
- Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S., Halevy, N., & Eidelson, R. (2008). Toward a unifying model of identification with groups: Integrating theoretical perspectives. *Personality and Social Psychology Review*, 12(3), 280–306.
- Rothschild, Z. K., Landau, M. J., Molina, L. E., Branscombe, N. R., & Sullivan, D. (2013). Displacing blame over the ingroup's harming of a disadvantaged group

- can fuel moral outrage at a third-party scapegoat. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(5), 898–906.
- Schmitt, M. T., Miller, D. A., Branscombe, N. R., & Brehm, J. W. (2008). The difficulty of making reparations affects the intensity of collective guilt. *Group processes & Intergroup relations*, 11(3), 267–279.
- Shnabel, N., Halabi, S., & Noor, M. (2013). Overcoming competitive victimhood and facilitating forgiveness through re-categorization into a common victim or perpetrator identity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(5), 867–877.
- Sibley, C. G. (2010). The dark duo of post-colonial ideology: A model of symbolic exclusion and historical negation. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 4(1), 106–123.
- Smeekes, A., Verkuyten, M., & Martinovic, B. (2015). Longing for the country's good old days: National nostalgia, autochthony beliefs, and opposition to Muslim expressive rights. *British Journal of Social Psychology*, 54(3), 561–580.
- Smith, E. R. (1993). Social identity and social emotions: Toward new conceptualizations of prejudice. In D. Mackie & D. Hamilton (Eds.) *Affect, cognition and stereotyping. Interactive Processes in Group Perception* (pp. 297–315). San Diego: Academic Press.
- Smith, H. J., Pettigrew, T. F., Pippin, G. M., & Bialosiewicz, S. (2012). Relative deprivation: A theoretical and meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review*, 16(3), 203–232.
- Spanovic, M., Lickel, B., Denson, T. F., & Petrovic, N. (2010). Fear and anger as predictors of motivation for intergroup aggression: Evidence from Serbia and Republika Srpska. *Group Processes & Intergroup Relations*, 13(6), 725–739.
- Spears, R., Doosje, B., & Ellemers, N. (1997). Self-stereotyping in the face of threats to group status and distinctiveness: The role of group identification. *Personality and social psychology bulletin*, 23(5), 538–553.
- Swann Jr, W. B., Gómez, Á., Seyle, D. C., Morales, J., & Huici, C. (2009). Identity fusion: The interplay of personal and social identities in extreme group behavior. *Journal of personality and social psychology*, 96(5), 995–1011.
- Szanto, T. (2015). Collective emotions, normativity, and empathy: A Steinian account. *Human Studies*, 38(4), 503–527.
- Tajfel, H., Turner, J. C. (2004). An integrative theory of intergroup conflict. In M. J. Hatch & M. Schultz (Eds.) *Organizational identity: A reader* (pp. 56–65). Oxford: Oxford University Press.
- Tam, T., Hewstone, M., Cairns, E., Tausch, N., Maio, G., & Kenworthy, J. (2007). The impact of intergroup emotions on forgiveness in Northern Ireland. *Group Processes & Intergroup Relations*, 10(1), 119–136.
- Thomas, E. F., McGarty, C., & Mavor, K. I. (2009). Transforming “apathy into movement”: The role of prosocial emotions in motivating action for social change. *Personality and Social Psychology Review*, 13(4), 310–333.
- Turner, J. C. (1982). Towards a cognitive redefinition of the social group. In H. Tajfel (Ed.), *Social identity and intergroup relations* (pp. 15–40). Cambridge: Cambridge University Press.

- Turner, J. H. (2007). Self, emotions, and extreme violence: Extending symbolic interactionist theorizing. *Symbolic Interaction*, 30(4), 501–530.
- Turner, J., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A social categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Turner, J. C., & Reynolds, K. J. (2011). Self-categorization theory. In P. van Lange, A. Kruglanski & T. Higgins (Eds.) *Handbook of theories in social psychology* (pp. 399–417). Thousand Oaks: SAGE.
- Voci, A., & Hewstone, M. (2003). Intergroup contact and prejudice toward immigrants in Italy: The mediational role of anxiety and the moderational role of group salience. *Group Processes & Intergroup Relations*, 6(1), 37–54.
- Wohl, M. J., & Branscombe, N. R. (2008). Remembering historical victimization: collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of personality and social psychology*, 94(6), 988–1006.
- Wright, S., Lubensky, M. (2009). The struggle for social equality: Collective action versus prejudice reduction. In S. Demoulin, J. P. Leyens & J. Dovidio (Eds.) *Intergroup misunderstandings: Impact of divergent social realities* (pp. 291–310). New York: Taylor & Francis.
- Zerubavel, E. (2003). Calendars and history: a comparative study of the social organization of national memory. In J. Olick (Ed.) *States of memory: Continuities, conflicts, and transformations in national retrospection* (pp. 315–337). Durham NC: Duke University Press.